

Persidangan
Kebangsaan Geografi
dan Alam Sekitar Ke-3
Fakulti Sains Kemasyarakatan
Universiti Pendidikan Sultan
Idris (UPSI), Tanjung Malim,
Perak 8-10 Februari 2011

ADAPTASI LANSKAP SUNGAI SEBAGAI ALTERNATIF PRODUK PELANCONGAN

Dani Salleh Ph.D

Jabatan Pengurusan Pembangunan, Kolej Undang-undang dan Pentadbiran Awam
Universiti Utara Malaysia, 06010, Sintok, Kedah, Malaysia.

Sinopsis: Sektor pelancongan adalah merupakan sektor pinggir di dalam kerangka tumpuan utama ekonomi negeri yang hanya sedikit menyumbang kepada pendapatan negeri. Di sebabkan faktor ketidakcekapan di dalam perancangan, sektor ini bukan sahaja tidak menyumbang kepada pertumbuhan ekonomi negeri, malah kerajaan terpaksa menanggung perbelanjaan kos-kelangsungan yang tinggi untuk memastikan sektor ini terus hidup di dalam komponen ekonomi negeri. Walau bagaimanapun dengan mengambilkira faktor-faktor seperti i). Tahap keperluan sosial, ii). Perancangan dengan melihat unjuran kemampuan kedudukan ekonomi negara, negeri dan setempat (lokasi cadangan projek), iii). Tahap penerimaan politik setempat terhadap cadangan projek, dan iv). Kesungguhan kerajaan meletakkan sektor pelancongan sebagai salah satu sektor tumpuan di dalam agenda ekonomi adalah dijangkakan sektor ini boleh menjadi salah satu sektor penyumbang utama ekonomi negeri. Kertas kerja ini membincangkan pembangunan sektor pelancongan di Negeri Kedah dengan melihat alternatif alam semulajadi seperti sungai sebagai fokus kepada kepelbagaian aktiviti pelancongan.

1. PENGENALAN

Sektor pelancongan merupakan salah satu sektor penyumbang utama kepada Keluaran Dalam Negara Kasar (KDNK) dengan menyumbangkan 11.6% kepada KNDK dunia dengan menyediakan hampir 10.7% tenaga kerja dunia. Dijangkakan peningkatan sebanyak 13.9% (iaitu 92.9 juta) menjelang tahun 2000 bagi rantau Asia-Pasifik dan 195.2 juta pada 2010 (WTO, *World Tourism Organisation*). Sektor pelancongan di kebanyakan negara telah menjadi sektor alternatif penting selepas perniagaan dan perdagangan. Di samping pada masa yang sama menjadi penggerak kebanyakan sektor hiliran. Pelbagai insentif dan strategi telah digubal untuk membangunkan sektor ini melalui pengenalan bentuk-bentuk produk yang berpotensi untuk dipelbagaikan sebagai produk pelancongan.

Daripada segi fungsi sungai berfungsi untuk mengalirkan air dari kawasan tadahan ke lautan. Sungai dan persekitarannya penting dalam kehidupan manusia dari segi sosial dan ekonomi. Di samping berperanan sebagai salah satu mod pengangkutan yang menyebabkan banyak penempatan masyarakat tertumpu di sepanjang tebing sungai. Pada masa ini dapat dilihat di kawasan lembah yang pesat dengan pembangunan infrastruktur, kawasan yang berhampiran sungai adalah kawasan lapang yang 'terakhir' yang masih dapat dinikmati oleh warga kota.

Sehubungan dengan itu selaras dengan Dasar Pelancongan Kebangsaan, kerajaan negeri telah bercadang untuk mempelbagaikan produk tarikan pelancongan di beberapa sungai utama yang berpotensi untuk dikenalpasti menjadi tarikan pelancong telah dilakukan. Sungai Kedah, Sungai Anak Bukit dan Sungai Bukit Pinang telah dikenalpasti untuk dibangunkan sebagai salah satu destinasi pelancongan di Daerah Kota Setar. Adalah diharapkan usaha dapat dilakukan untuk memajukan sumber-sumber pengairan yang terdapat di negeri ini sebagai salah satu alternatif produk pelancongan negeri.

Di Malaysia, tumpuan aktiviti pelancongan di negeri-negeri tertentu diketengahkan oleh beberapa produk utama yang menjadi daya tarikan, seperti;

- i. Produk berasaskan sumber alam semulajadi
- ii. Produk berasaskan kebudayaan dan adat setempat
- iii. Produk berasaskan kegiatan membeli-belah (produk-produk tempatan)
- iv. Produk berasaskan bahan atau tempat bersejarah
- v. Produk berasaskan kegiatan yang berkaitan pantai dan sungai.

Jadual 1 **Destinasi dan Tumpuan Produk Aktiviti Pelancongan**

Alam Semulajadi	Kebudayaan Makanan	Beli-belah	Sejarah	Pantai
Taman Negara Lembah Danum Gunung Kota Kinabalu Tasik Bera Tasik Kenyir	Sarawak Pulau Pinang	Kuala Lumpur Johor Bahru	Melaka	Pulau Langkawi Pulau Pangkor

2. SUNGAI DAN PELANCONGAN

Selaras dengan strategi Rancangan Struktur Kota Setar untuk mempertingkatkan ruang lapang dan aktiviti rekreasi kawasan, telah mencadangkan kawasan persisiran Sungai Kedah/Sungai Anak Bukit/Sungai Bukit Pinang untuk dimajukan sebagai destinasi pelancongan utama. Kawasan ini mempunyai potensi yang unik di mana gabungan fungsi kawasan kajian sebagai tempat rekreasi dan pelancongan dijangka mampu menarik ramai pelancong dalam dan luar negara untuk melawat negeri ini khususnya di kawasan pinggiran sungai-sungai ini apabila dimajukan.

Pelbagai pihak telah berusaha untuk meningkatkan peranan sungai di dalam pembangunan agar tidak terus dieksploitasi secara keterlaluan sehingg mengakibatkan kemusnahan persekitaran dan pencemaran. Ia juga merupakan kawasan yang terakhir bagi penghuni-penghuni di dalam sebuah kota atau bandar menikmati ketenangan dan keindahan pemandangan serta menjalankan kegiatan rekreasi dan sosial yang sihat. Sungai adalah ekosistem yang perlu diberi keutamaan untuk dilindungi dan dipelihara.

Secara umum sungai adalah tertumpu kepada 3 fungsi utama, iaitu;

- i. Mengawal banjir dan sistem saliran
- ii. Penggunaan sebagai sumber kegunaan domestik/minuman
- iii. Berfungsi sebagai sumber rekreasi

Perkembangan pesat fungsi sosial dan aktiviti ekonomi, kini fungsi sungai telah dikenalpasti sebagai salah satu sumber utama kepada sektor pelancongan yang berasaskan air.

Jadual 2.0
Perubahan Fungsi Alam Sekitar Sungai

	Dahulu	—————>	Sekarang
Keadaan Sosial	Rendah	—(Aktiviti Ekonomi)	↑Tinggi
	Rendah	— (Urbanisasi)	↑Tinggi
Keadaan Sungai	Bersih	—(Kualiti Air Sungai)	↓Kotor
	Baik	— (Kawasan lapang)	↓Kurang
Pengurusan Alam sekitar Sungai	Rendah	(Keperluan sosial Terhadap sungai)	→Tinggi
	Rendah	(Keperluan kepada Pengurusan sungai Yang lebih efisien)	→Tinggi

3. SEKTOR PELANCONGAN DI NEGERI KEDAH

Bilangan pelancong yang memasuki Semenanjung Malaysia melalui Bukit Kayu Hitam adalah seramai 250,347 orang (1990), 277,885 orang (1991) dan 205,525 orang pada tahun 1992. Ini menunjukkan penurunan jumlah pelancong yang datang ke Semenanjung Malaysia melalui Bukit Kayu Hitam, namun begitu perangkaan terkini yang telah dikeluarkan oleh Unit Pembangunan Ekonomi Negeri (UPEN) mendapati jumlah pelancong yang berada di Negeri Kedah sehingga Jun 1999 adalah seramai 687,897 orang. Daripada jumlah tersebut sebilangan besar pelancong iaitu seramai 471,398 orang melawat Pulau Langkawi dan selebihnya iaitu seramai 216,499 orang melancong di beberapa destinasi sekitar Alor Setar.

Peratus bilangan yang menginap di Alor Setar hanyalah sekitar 1.9% dari keseluruhan pelancong yang menginap di hotel-hotel seluruh Malaysia. Dari jumlah ini 0.2% adalah pelancong luar negeri sementara 3.2% merupakan pelancong domestik. Walaupun perangkaan terkini menunjukkan peningkatan jumlah pelancong yang menginap di Alor Setar iaitu daripada 41.1% pada tahun 1998 kepada 42.1% sehingga Jun 1999, namun begitu perangkaan kunjungan ini menunjukkan jumlah pelancong luar negeri yang tinggal di Alor Setar adalah sedikit.

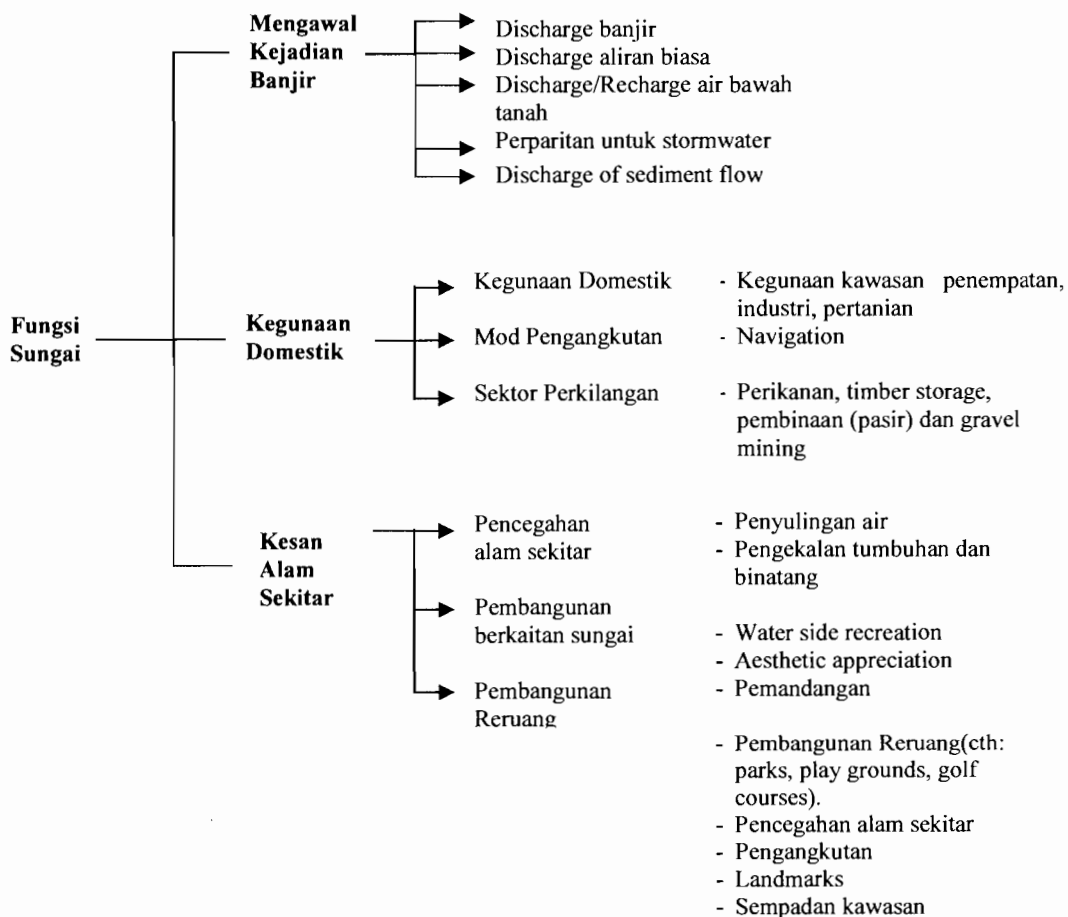
Kajian Rancangan Tempatan Alor Setar menunjukkan majoriti pelancong yang datang ke Alor Setar merupakan *transit tourists* yang dalam perjalanan ke destinasi-destinasi pelancongan lain yang berdekatan dengan Alor Setar. (Contohnya: Pulau Langkawi atau Thailand). Tumpuan utama kedatangan mereka adalah untuk melihat bangunan-bangunan bersejarah disekitar Alor Setar.

3.1 Pelancongan

Perancangan Rancangan Struktur Kota Setar bagi sektor pelancongan dan alam sekitar telah mengariskan kawasan pusat bandar Alor Setar dan persisiran sungai-sungai berdekatan untuk pembangunan projek-projek rekreasi di yang berupaya merangsang pembangunan dan pelbagaian produk pelancongan. Kawasan persisiran Sungai Kedah/Sg. Anak Bukit memainkan peranan penting untuk mencapai tujuan tersebut. Di samping kawasan Pusat Sivik, Kawasan Rekreasi Persisiran Sungai Kedah/Sg. Anak Bukit merupakan salah satu kawasan rekreasi pasif yang utama di Alor Setar di mana pelbagai perayaan tahunan disambut di Persisiran Sungai Kedah. Ini menunjukkan bahawa persisiran Sungai Kedah ini berpotensi untuk dimajukan sebagai taman awam, rekreasi, pelancongan dan di samping itu, ia juga boleh menjadi daya penggerak kepada pembangunan sosio-ekonomi tempatan.

Rajah 1.0

Fungsi Sungai dan Pelancongan

3.2 Potensi Kawasan Kajian Untuk Pembangunan

Memandangkan kawasan kajian terletak di tengah-tengah Negeri Kedah, kepesatan pembangunan akan menambahkan lagi kawasan hijau dan ruang rekreasi dalam bandar. Dalam kategori/hierarki kemudahan rekreasi, kawasan persisiran Sungai Kedah/Sg. Anak Bukit boleh dikelaskan sebagai Taman Bandar dengan keluasan lebih kurang 19.3 hektar (termasuk

permukaan Sungai Kedah). Kawasan kajian boleh memenuhi sebahagian keperluan ruang rekreasi Taman Bandar yang menentukan sebanyak 123.4 hektar bagi kegunaan penduduk menjelang 2005.

3.3 Sumber Tarikan Pelancongan Semasa

Pada masa kini terdapat beberapa lokasi yang menjadi sumber tarikan pelancong di sekitar kawasan Alor Setar dan kawasan sungai-sungai utama, antaranya termasuklah;

- Menara Jam Besar	- Gunung Keriang
- Balai Nobat	- Taman Peringatan
- Rumah Kelahiran Perdana Menteri	- Jubli Perak
- Datuk Seri Dr. Mahathir Mohammad	- Mahkamah Tinggi
- Masjid Zahir	- Balai Besar
- Muzium DiRaja	- Balai Seni Negeri
- Kelab Golf DiRaja	- Pekan Rabu
- Kawasan Persisiran Sungai Kedah	- Pusat Kraf Tangan
- Rumah-Rumah Kedah Tradisional	- Wat Siam

3.4 Kemudahan Penginapan Pelancongan

Kemudahan penginapan di Alor Setar adalah terdiri daripada hotel dan rumah tumpangan. Terdapat 10 buah hotel dengan jumlah bilik sebanyak 618 dan 16 buah rumah tumpangan (75 bilik). Sumber daripada Malaysia Accommodation Directory 1998/99 menunjukkan bahawa hanya terdapat 2 buah hotel bertaraf 3 bintang dan 2 buah hotel bertaraf 2 bintang di sekitar Alor Setar. Selebihnya lebih kurang 14 buah hotel tidak diklasifikasikan di dalam sebarang bintang. Kajian Rancangan Tempatan Alor Setar menunjukkan kadar purata penginapan hotel-hotel semakin menurun iaitu daripada 67.1% pada tahun 1990 kepada 64.7% pada 1991 dan 58.8% pada 1992. Dengan keadaan ekonomi negara yang hampir pulih adalah dijangkakan bahawa keperluan penginapan yang bertaraf antarabangsa perlu dipertingkatkan. Buat masa kini, masih belum terdapat hotel yang bertaraf lima bintang di sekitar bandar Alor Setar.

4. KONSEP PEMBANGUNAN PELANCONGAN

Dalam perancangan pembentukan kerangka konsep pembangunan kawasan kajian yang berasaskan sumber air, terdapat beberapa faktor utama yang difikirkan perlu diketengahkan. Antara faktor-faktor yang diambil kira adalah seperti berikut;

- i. **Aktiviti Tarikan** – Ia merupakan asas penting bagi menarik kedatangan pelancong ke kawasan tersebut. Alam semulajadi, kebudayaan, dan aktiviti unik yang berkaitan dengan kawasan tersebut mampu menarik minat pelancong.
- ii. **Penawaran Kemudahan Penginapan** – Penyediaan pelbagai taraf kemudahan penginapan, mampu menarik lebih banyak segmen produk pelancong dan pelancong terumatanya dari tempatan. Hotel dan kemudahan-kemudahan lain

untuk keselesaan pelancong mampu menarik pelancong untuk tinggal lebih lama.

- iii. ***Kemudahan pengangkutan*** : Kemudahan yang berkaitan dengan kemudahan pengangkutan di jalanraya, air dan udara. Pertimbangan faktor perletakan lokasi projek berasaskan pelancongan perlu mengambilkira faktor kebolehsampaiannya oleh pelancong atau pengunjung.
- iv. ***Perkhidmatan dan Kemudahan Pelancongan Lain*** - Perkhidmatan dan kemudahan-kemudahan pelancongan lain merupakan keperluan yang diperlukan di dalam pembangunan pelancongan. Ini termasuklah operasi perjalanan dan pelancongan, restoran, kraftangan, cenderamata, bank, pengurup wang, perkhidmatan dan kemudahan kewangan yang lain, pusat maklumat pelancong, kemudahan dan perkhidmatan perubatan, kemudahan awam, perkhidmatan perlindungan polis dan kemudahan imgresen bagi pelancong antarabangsa.
- v. ***Lain-lain Kemudahan Infrastruktur*** - Sokongan kepada mod pengangkutan dan infrastruktur lain juga diperlukan. Antaranya adalah bekalan air, tenaga elektrik, telekomunikasi seperti telefon, telegraf, telefax dan radio. Sistem yang sedia ada mampu untuk menyediakan kemudahan ini ke tempat-tempat tarikan pelancong yang di cadangkan.
- vi. ***Elemen Institusi*** - Elemen Institusi memainkan peranan yang penting dalam membangun dan menguruskan sektor pelancongan. Ini termasuklah perancangan keperluan manusia, pendidikan, program latihan, strategi pemasaran dan program promosi, struktur berorganisasi sektor awam dan swasta, polisi pelaburan sektor swasta dan awam dan ekonomi, persekitaran dan program sosial-kebudayaan.

4.1 Cadangan Konsep Pembangunan Pelancongan

Pembentukan konsep pembangunan Pelan Induk ini adalah berdasarkan kepada kehendak-kehendak kerangka pembangunan di peringkat berikut, iaitu;

- i. Strategi Pembangunan Nasional
- ii. Strategi Pembangunan Negeri
- iii. Strategi Rancangan Struktur dan Rancangan Tempatan pihak berkuasa tempatan (Majlis Perbandaran Kota Setar, MPKS).

Di samping itu pembentukan konsep pembangunan pelancongan berasaskan sungai perlu mengintergrasikan faktor alam sekitar dan semulajadi. Penekanan ini perlu dibuat kerana dengan melihat pengalaman pendekatan dan penilaian projek-projek pembangunan lepas, elemen semulajadi khususnya kurang diberi penekanan. Dalam kebanyakan keadaan, sungai dijadikan kawasan pembuangan bahan sisa industri dan domestik. Mengimbas pengalaman-pengalaman ini, masyarakat perlu diberi tanggapan baru persepsi mereka tentang kepentingan sungai di dalam ekosistem manusia.

Sesuai dengan pendekatan ini, adalah dicadangkan beberapa aspek perlu diberi penekanan oleh pihak-pihak berkuasa tertentu dalam menggubal pelan induk pembangunan sungai-sungai di negeri ini. Antaranya adalah seperti berikut;

i. Penghayatan Alam Semulajadi

Sungai-sungai mempunyai banyak sumber alam semulajadi dan hidupan di samping pelbagai spesis flora dan fauna yang boleh dikenalpasti sebagai sumber tarikan. Terdapat beberapa lokasi yang sesuai telah dikenalpasti sebagai lokasi untuk dikekalkan sebagai kawasan pengkekalan tumbuhan semulajadi dan hidupan sungai. Keseluruhan kawasan akan dirancang supaya keunikan dan keadaan semulajadi dirasai oleh pelancong. Pengenalpastian terhadap sumber flora dan fauna akan diketengahkan kepada pengunjung sebagai satu aktiviti berpendidikan kepada pelancong semasa melawat kawasan tersebut.

Rajah 5 : Klasifikasi Komponen Perancangan Pelancongan

Sumber : Edward Inkeep, (1991). *Tourism Planning : Integrated Approach and Sustainable Development*, 1991

ii. Aktiviti Riadah

Pembangunan kawasan aktiviti riadah akan mengambilkira keperluan pelancong yang berbeza. Oleh kerana minat pelancong adalah berbeza-beza, untuk itu, pelbagai aktiviti riadah telah dirancang bagi memastikan ia memenuhi minat pelancong. Kawasan-kawasan khusus akan dikenalpasti di sepanjang tebing sungai dan kawasan yang sesuai dengan aktiviti yang dilakukan. Antara aktiviti yang boleh diketengahkan adalah seperti aktiviti berjogging dan basikal di tebing sungai. Kawasan ini juga perlu dibangunkan untuk aktiviti pelancongan di mana kemudahan infrastruktur perlukan dibangunkan untuk keselesaan dan keselamatan pelancong.

iii. Aktiviti Air

Penumpuan akan diberikan kepada kegiatan yang berunsurkan air. Cadangan pembangunan perlu mengambilkira segala aspek kemudahan asas dan tahap keselamatan. Aktiviti yang dicadangkan adalah seperti memancing, memerhati burung, menyusuri sungai dan berkayak.

iv. Kemudahan Asas Dan Infrastruktur

Bagi memastikan keselesaan dan keselamatan pelancong terjamin, untuk itu kemudahan infrastruktur perlu dititikberatkan. Banyak kemudahan infrastruktur terutamanya kemudahan yang berkaitan dengan sungai telah dikenalpasti, antaranya adalah pembinaan lokasi kemudahan teksi air (*water taxi*) dan restoran (terutamanya restoran terapung). Pembangunan perlu mengambilkira aspek-aspek estetik dan alam sekitar supaya tidak mengganggu keaslian kawasan tersebut. Jalan masuk, pintu gerbang, tempat rehat dan label-label khas serta hiasan landskap tertentu didirikan dan disediakan bagi kemudahan dan keselesaan pengunjung. Program penjagaan diberi perhatian serius bagi mengekalkan keindahan dan keunikan kawasan ini.

v. Sejarah Warisan/Kebudayaan

Selain daripada aktiviti riadah dan aktiviti air, pelancong juga dapat melihat dan menghayati warisan tempatan dan kebudayaan. Cadangan pembangunan perlu mengambilkira keaslian peninggalan warisan dengan membaikpulih tinggalan sejarah di samping mengambilkira kebudayaan penduduk setempat.

vi. Kemudahan Penginapan

Kini terdapat beberapa buah hotel bertaraf dua dan tiga bintang masih beroperasi di sekitar bandar Alor Setar yang mana agak berdekatan dengan sungai-sungai utama. Pertambahan beberapa destinasi pelancongan di negeri ini terutamanya di sekitar Alor Setar, pertambahan bilangan bilik juga perlu dipertingkatkan di samping itu juga penawaran kemudahan hotel-hotel bertaraf empat dan lima bintang juga diperlukan untuk menyediakan kemudahan persidangan bertaraf antarabangsa.

vii. Penyelidikan

Aktiviti penyelidikan di sektor pelancongan perlu dipergiatkan bagi untuk mengenalpasti peluang-peluang keusahawanan di kalangan penduduk setempat.

5. RUMUSAN DAN CADANGAN

Sektor pelancongan adalah merupakan sektor pinggir di dalam kerangka tumpuan utama ekonomi negeri yang hanya sedikit menyumbang kepada pendapatan negeri. Di sebabkan faktor ketidakcekapan di dalam perancangan, sektor ini bukan sahaja tidak menyumbang

kepada pertumbuhan ekonomi negeri, malah kerajaan terpaksa menanggung perbelanjaan kos-kelangsungan yang tinggi untuk memastikan sektor ini *terus hidup* di dalam komponen ekonomi negeri. Walau bagaimanapun dengan mengambilkira faktor-faktor seperti i). Tahap keperluan sosial, ii). Perancangan dengan melihat unjuran kemampuan kedudukan ekonomi negara, negeri dan setempat (lokasi cadangan projek), iii). Tahap penerimaan politik setempat terhadap cadangan projek, dan iv). Kesungguhan kerajaan meletakkan sektor pelancongan sebagai salah satu sektor tumpuan di dalam agenda ekonomi adalah dijangkakan sektor ini boleh menjadi salah satu sektor penyumbang utama ekonomi negeri.

Walaupun bagaimanapun terdapat beberapa halangan dan potensi di dalam perancangan sumber sungai dan elemen persekitarannya sebagai salah satu produk alternatif sektor pelancongan negeri, iaitu;

Potensi Pembangunan : Terdapat beberapa peluang dan potensi pembangunan sektor pelancongan di negeri ini boleh dimajukan, antaranya adalah;

- i. Banyak kawasan adalah strategik dari segi lokasi di mana ia dapat menawarkan alternatif kawasan rekreasi di Negeri Kedah.
- ii. Sungai Kedah/Sungai Anak Bukit yang melalui bahagian lama pusat bandar hingga ke Ampang Jajar berpotensi menyediakan kemudahan rangkaian kawasan lapang yang mudah sampai bagi pengunjung bandar dan penduduk sekitar.
- iii. Banyak aktiviti berasaskan air dapat diadakan di kebanyakan sungai di negeri ini.
- iv. Kawasan-kawasan perkampungan tertentu di lokasi-lokasi tertentu berpotensi dimajukan atau dikenalpasti untuk dijadikan perkampungan tradisional sebagai salah satu tarikan pelancong.
- v. Kedudukan Sungai Kedah yang terletak di pusat bandar memudahkan dari segi aksesibiliti, kemudahan awam, tempat letak kereta, kemudahan pejalan kaki, penginapan dan kemudahan membeli-belah.

Halangan Pembangunan : Di dalam membangunkan sektor pelancongan di negeri ini, terdapat beberapa halangan yang difikirkan menjadi penghalang kepada pihak berkuasa merangka strategi perancangan pembangunan di sektor ini, antaranya adalah;

- i. Terdapat juga kawasan berpotensi untuk dimajukan sebagai kawasan tarikan pelancongan menghadapi masalah setinggian dan ini memerlukan jangkamasa yang lama dan kos pengambilan tapak yang tinggi.
- ii. Hak milik persendirian yang tinggi menyebabkan kos pengambilan yang tinggi sekiranya pihak kerajaan ingin mengambil balik tanah-tanah tersebut untuk tujuan projek pembangunan yang dicadangkan.
- iii. Kebanyakan sumber rekreasi air di kebanyakan lokasi adalah tercemar dan menjejaskan penggunaan sungai sebagai elemen penting kegiatan rekreasi berasaskan sumber semulajadi.

Senarai Rujukan

Dani Salleh, (2000). Sungai Dan Pelancongan : Keperluan Rekreasi Dalam Meningkatkan Aspek Kualiti Hidup Dalam Penyediaan Pelan Induk Pembangunan Sungai Kertas Kerja Yang Dibentangkan Di Seminar Sehari Isu-Isu Populasi Di Malaysia Ke-3, Anjuran Pusat Pengajian Sains Matematik, Fakulti Sains Dan Teknologi, UKM 2000.

Robinson, Alan (1994). Malaysia : Building on Success, Euromony Books, 1994.

Hasni Mohd. Nasir, (1999). Hotel Hits by Room Glut and Fewer Tourist Arrival, Sunday Times, 19 May 1999.

Tan Kah Peng, (1998). Down Trend for Tourism in Asia Pasific, Sunday Star, 29 1997.